

УДК 930«XIX/XX»

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2024-45-3>

ПІЗНЬОПРОТЕСТАНТСЬКІ ГРОМАДИ ХЕРСОНЩИНИ ТА КИЇВЩИНИ КРИЗЬ ПРИЗМУ ПРАВОСЛАВНОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ СЕРЕДИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Кравчук Богдан Васильович,
*аспірант кафедри історії, археології
та методики викладання
Херсонського державного університету,
kravchukbogdan4996@gmail.com
orcid.org/0000-0002-1052-7223*

Протестантизм в Україні є однією з найпоширеніших релігійних конфесій. За даними Центру Разумков, станом на 2022 рік є третім за кількістю adeptів після православ'я та греко-католицизму. Протестантські українські громади поділяються на ранньопротестантські (лютерани, кальвіністи, меноніти) та пізньопротестантські (баптисти, п'ятидесятники, адвентисти). Спільноти пізніх протестантів в Україні становлять переважну більшість від всіх протестантів і є активними учасниками соціально-релігійного життя держави. Вивчення їх історії, філософії та впливу є популярною справою як у науковому, так і у внутрішньо протестантському середовищі.

Піонерами дослідження пізнього протестантизму в Україні були діячі православної церкви Херсонської та Київської єпархій, які першими стикнулися з появою нового вчення в середовищі своїх вірян. Тому їх роботи є основою історіографічних досліджень українських пізньопротестантських громад.

Мета статті полягає в системному аналізі історіографії пізньопротестантської проблеми в працях ієрархів православної церкви Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ століття.

У рамках дослідження використовувалися різні історичні методи. Порівняльно-історичний метод використовувався задля виявлення спільних і відмінних рис у дослідженнях пізньопротестантських громад православними ієрархами: аналізі проблематики, використаних джерел, методологічних підходів і т. д. Історико-генетичний метод дає змогу вивчити еволюційні процеси в православній антипротестантській літературі, викликані суспільно-політичними змінами в державі.

Результатом дослідження є об'єднання в одній статті праць православних ієрархів, що досліджували пізньопротестантські спільноти Херсонщини та Київщини середини ХІХ – початку ХХ століть, які умовно поділені на два напрями: історичний і релігієзнавчий. Вони є невід'ємною складовою історіографії будь-яких наукових праць із цієї тематики. Тому ця наукова праця покликана суттєво полегшити пошукову роботу для майбутніх дослідників.

Науковий висновок статті полягає в тому, що поява реформаційних рухів на теренах України породила новий напрям у православній літературі – антипротестантський. Це мало декілька далекосяжних наслідків: детальне й різностороннє вивчення історії та вчення протестантських громад; спрощення православної теологічної практики до мінімуму, зрозумілого як священнику, який проповідує, так і селянину, що слухає; публікація та поширення на великий масив історичних джерел про пізній протестантизм в Україні, які до нашого часу збереглися лише частково.

Ключові слова: штундизм, баптизм, місіонер, віровчення, духовна академія.

LATE PROTESTANT COMMUNITIES OF KHERSON REGION AND KYIV REGION THROUGH THE PRISM OF ORTHODOX HISTORIOGRAPHY, MID-19TH CENTURY – EARLY 20TH CENTURY

Kravchuk Bohdan Vasyliovych,
*Postgraduate student at the Department of History,
Archeology and Teaching Methods
Kherson State University
kravchukbogdan4996@gmail.com
orcid.org/0000-0002-1052-7223*

Protestantism is one of the most widespread religious denominations in Ukraine. According to the Razumkov Center, as of 2022, is the third largest after Orthodoxy and Greek Catholicism. Protestant Ukrainian communities are divided into early Protestant (Lutherans, Calvinists, Mennonites) and late Protestant (Baptists, Pentecostals, Adventists). Communities of late Protestants in Ukraine make up the vast majority of all Protestants and are active participants in

the social and religious life of the state. The study of their history, philosophy, and influence is a popular topic both in the academic and intra-Protestant circles.

The pioneers of the study of late Protestantism in Ukraine were the leaders of the Orthodox Church of the Kherson and Kyiv dioceses, who were the first to encounter the emergence of a new doctrine among their faithful. Therefore, their works are the basis for historiographical studies of Ukrainian late Protestant communities.

The purpose of the article is to systematically analyze the historiography of the Late Protestant problem in the works of the hierarchs of the Orthodox Church of the Russian Empire in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries.

Various historical methods were used in the study. The comparative-historical method was used to identify common and distinctive features in the studies of late Protestant communities by Orthodox hierarchs: analysis of issues, sources used, methodological approaches, etc. The historical and genetic method allows us to study the evolutionary processes in the Orthodox anti-Protestant literature caused by socio-political changes in the state.

The result of the study is the consolidation in one article of the works of Orthodox hierarchs who studied the late Protestant communities of the Kherson and Kyiv regions in the mid-nineteenth and early twentieth centuries, which are conditionally divided into two areas: historical and religious studies. They are an integral part of the historiography of any scientific work on this topic. Therefore, this work is intended to greatly facilitate the search for future researchers.

The scientific conclusion of the article is that the emergence of reform movements in Ukraine gave rise to a new trend in Orthodox literature – anti-Protestant. This had several far-reaching consequences: a detailed and comprehensive study of the history and doctrine of Protestant communities; simplification of Orthodox theological practice to a minimum that is understandable to both the preaching priest and the listening peasant; publication and reference to a large array of historical sources on late Protestantism in Ukraine, which have been preserved only partially.

Key words: Stundism, Baptism, missionary, doctrine, theological academy.

1. Вступ

Дослідження історії релігії в Україні суттєво масштабувалося після відновлення незалежності у 1991 році. Дослідники звертали увагу на різні аспекти: починаючи з причин Хрещення Русі і закінчуючи антирелігійною політикою в Радянському Союзі. Відкриття доступу до джерел, знання табу з тем, знайомство з кращими практиками як західної, так і діаспорної історіографії у сфері історії релігії призвело до своєрідного дослідницького буму. Але за тридцять років незалежності українська релігійна мапа набула такого розмаїття і строкатості, що знову потребує своєрідного переосмислення й вивчення. Якщо православна та греко-католицька громади за цей короткий період зазнали карколомних змін, то про протестантські церкви годі говорити. Тому дослідження їх історії, причин популярності, високих темпів приросту адептів, особливостей віровчень сьогодні є актуальними питаннями. Але насамперед у рамках подібних досліджень варто вивчити історіографічний аспект проблеми.

На релігійній мапі Наддніпрянщини у 1850-х роках з'являється нова християнська конфесія – пізній протестантизм. Його основні осередки поширення в середовищі українського православного населення розміщувалися в межах Херсонської та Київської губерній. Масштаби розповсюдження нового вчення та кількість неофітів, що швидко зростала, викликали великий інтерес серед духовенства та вищих церковних ієрархів. Пошуки способів, методів і засобів боротьби та протидії породили близько двох десятків праць. Кожна з них містить інформацію про погляд автора на умови та причини появи пізньопротестантських громад, аналіз їх віровчення,

вивчення біографічних даних лідерів, соціальний та етнічний склад і т. д. Новизна статті полягає в тому, що вперше в науковій історіографії буде досліджено антипротестантський напрям православної історіографічної думки.

Мета дослідження – проаналізувати особливості історіографії пізнього протестантизму Херсонщини та Київщини в працях ієрархів православної церкви Російської імперії другої половини XIX – початку XX століття. **Завдання дослідження** – дослідити та систематизувати роботи церковних діячів, які вивчали пізньопротестантську тематику в межах Херсонської та Київської губерній, визначити проблематику, на якій вони акцентували увагу, надати аналіз їх джерельній бази та методам дослідження, вияснити значення і якість їх матеріалів для вивчення пізнього протестантизму, прослідкувати процес становлення антипротестантського напрямку в православній історіографічній літературі.

Зазвичай історіографія пізнього протестантизму є лише частиною першого розділу дисертаційних робіт науковців. Цей аспект вивчається побіжно, без особливого зосередження на проблематиці. У статті ми акцентуємо увагу на дослідженні православної історіографії як основі історіографічного пласта дослідження пізньопротестантських спільнот в Україні. За проблематику, методами та способами дослідження роботи православних дослідників можна умовно поділити на два напрями: історичний і релігієзнавчий.

2. Історичний напрям антипротестантської літератури

Історичний напрям за інформативністю становить найбільший відсоток від усіх праць

пізньопротестантської тематики, але кількісно поступається релігієзнавчому. Він характеризується об'ємними за інформативністю та багатими на джерельну базу роботами ієрархів православної церкви. При цьому сучасні дослідники, які користуються ними для висвітлення релігієзнавчої і філософської складової протестантських рухів, часто не звертають увагу на контекст, причину зацікавленості, біографічні дані та рівень освіченості авторів. Це призводить до втрати наукової об'єктивності, яка є важливою для будь-якого дослідження.

Значна частина дослідників вважає одним із засновників антипротестантського напрямку в православній історіографії священника А. Рождественського. Його праця «Южнорусский штундизм» (Рождественський, 1889: 52–99) видана у 1889 році, є класичним дослідженням із цієї теми. Ієрей був випускником Санкт-Петербурзької духовної академії 1882 року зі ступенем кандидата богослов'я. Вивчення сектантських рухів входило до сфери його наукових інтересів, зокрема громад хлестів, скопців та Армії спасіння (салютизм). Автор володів методикою дослідження, розумівся на місцях пошуку джерельної бази, мав досвід роботи з історією подібних явищ і рухів у православному християнстві. Унікальність роботи полягає в тому, що священник був у безпосередньому контакті з пізньопротестантськими громадами Наддніпрянської України (Херсонщина, Київщина). Він відвідував їх основні осередки зародження й особисто спілкувався з лідерами.

Про проведення глибоких пошуків свідчить довгий перелік джерел, при цьому основна їх маса – матеріали світської та церковної преси (переважно єпархіальні та губернські відомості), а також справи духовних консисторій. Введення їх у науковий обіг дало змогу майбутнім дослідникам зрозуміти напрям пошуку джерельної бази для своїх робіт. А. Рождественський першим почав формувати проблематику дослідження пізнього протестантизму – причини зародження пізньопротестантських громад, історія їх розвитку та поширення в межах Наддніпрянської України, методи боротьби світської та духовної влади з ними, а також особливості їхніх віровчень. Важливо підмітити наявність у тексті великої кількості підрядкових посилок, у яких автор наводить різні погляди на ту чи іншу проблему, аргументуючи свій вибір на користь якоїсь із них. Особистісний підхід автора до дослідження постатей лідерів громад є яскравим прикладом сполучення соціальних і психологічних методів. У подальшому ці описи були використані дослідниками для формування портретних характеристик лідерів пізнього протестантизму.

А. Рождественський не зміг уникнути упередженого ставлення до предмета дослідження,

але навряд чи об'єктивне вивчення було метою автора. Його православне походження проявляється в загальній характеристиці руху, критиці його віровчень як антицерковних і висвітленні методів боротьби з ними.

Архієпископ О. Дородніцин значну частину свого життя присвятив місіонерській боротьбі з пізньопротестантськими громадами. За результатами своєї діяльності написав праці «Южно-русский необаптизм, известный под именем штунды» (Дородніцин, 1903: 100–125) та «Религиозно-рационалистическое движение на юге России во второй половине XIX-го столетия» (Дородніцин, 1909: 56–70). Священник закінчив Московську духовну академію, а в 1891 році здобув ступінь магістра богослов'я. Близько десяти років був «протиштундистським» місіонером у Херсонській і Катеринославській губерніях, а також викладачем богослов'я, історії та способів протидії реформаторським рухам у духовних закладах. Про обізнаність у справі свідчать більше десяти богословських робіт із протестантської тематики.

Проблематика дослідження, закладена А. Рождественським, зберігається і в О. Дороніцина. Її основний вектор полягає у вивченні походження такого релігійного явища, як пізній протестантизм на українських землях, причин його появи й основ віровчень. Автор був безпосереднім свідком діяльності пізніх протестантів, мав із ними неодноразові контакти та можливість вивчити їх внутрішній світ. Унікальність роботи полягає у введенні до наукового обігу важливих архівних джерел – діловодних, облікових, описово-статистичних документів, що зберігалися в архівах Херсонського та Катеринославського губернських правлінь. Подібного роду джерела, що містять офіційну переписку представників світської влади, становлять основу дослідження, при цьому документи духовних консисторій чи церковної преси автором майже не використовуються. Він, без сумніву, мав до них доступ, бо друкував там свої статті, частина з яких були на пізньопротестантську тематику

Головним висновком праці О. Дороніцина є твердження, що пізній протестантизм на українських землях є німецьким необаптизмом, принесеним на нашу землю іноземцями-колоністами. До цієї думки автор дійшов унаслідок вивчення вже згаданих документів, тому завдання монографії полягало у її доведенні та підтверженні. На основі свого місіонерського досвіду наводить головні принципи боротьби з протестантизмом і критикує бездіяльність світської влади в цій царині.

Історичний напрям у православній історіографії характеризується формуванням проблематики дослідження теми пізньопротестантських громад, введенням до наукового обігу масиву історичних джерел, заснуванням окремого

антипротестантського вектора у православній літературі. Роботи представників цього напрямку заклали основу історіографії пізнього протестантизму в Україні.

3. Релігієзнавчий напрям антипротестантської літератури

Характерними рисами релігієзнавчого напрямку в історіографії є дещо поверхнєве охоплення та стислий опис історії і віровчень протестантських рухів, які існували в межах Російської імперії. Автори частково послуговуються роботами представників історичного напрямку. При цьому кожен має та висловлює власну думку, що ґрунтується на доступних джерелах, критикуючи неточності попередників.

Робота магістра богослов'я С. Маргаритова «История русских мистических и рационалистических сект» (Маргаритов, 1910: 150–202) є підручником для студентів духовних закладів і посібником для православних священників, які беруть участь у безпосередній боротьбі з поширенням реформаційних рухів. Сам автор закінчив Московську духовну академію і був викладачем історії розколу та сектантства в російській православній церкві в Кишинівській духовній семінарії. На основі отриманого досвіду викладання та для кращого розуміння здобувачів освіти він написав цю працю, яка витримала три перевидання.

Робота має довідниковий структурований характер. С. Маргаритов поділив усі реформаційні рухи в Російській імперії на містичні, старі раціоналістичні та нові раціоналістичні. До нових раціоналістичних він відносить штундизм та євангельське християнство. Це надзвичайно важлива еволюційна подія в православному науковому середовищі – пізній протестантизм поступово почав здобувати предметне та сутнісне визнання і визначення. Причина такого явища полягала у проголошенні свободи віросповідання, узаконенні громад протестантів, затвердженні їх віровчень, в період Революції 1905–1907 років. Звичайно, щодо виокремлення його в окрему конфесію українського християнства ще було далеко, але справа в цьому напрямі суттєво просунулася. До вже згаданих в історичному напрямі проблем автор додає вивчення впливу протестантизму на його послідовників, виокремлення особливостей їх пропагандистської діяльності, а також дослідження різних толків в їх середовищі. Автор використовує соціально-психологічні методи для створення портретів як пересічних протестантів, так і їх лідерів: вивчення моральних якостей, поведінкових характеристик, побуту та повсякдення.

Завдання автора полягало в утвердженні читачів у православній вірі та наданні їм вагомих аргументів для боротьби з новоявленими рухами. Окремо слід зазначити, що до опису кожного релігійного руху ієрей додає довгий перелік використаних

джерел, переважна більшість яких становить церковна преса та духовні праці. Унікальність роботи полягає у спробі об'єднати в одному дослідженні інформацію про всі реформаторські рухи.

Своєрідною енциклопедією протестантизму в Російській імперії є робота протоієрея, професора Харківського університету Т. Буткевича «Обзор русских сект и их толков» (Буткевич, 1910: 514–576). Освіту здобув в Московській духовній академії, у 1903 році отримав ступінь доктор богослов'я. Сфера його інтересів – це історія філософії, історія православної церкви, апологетика та релігієзнавство. Окремо треба виділити зацікавленість автора у протестантській богословській тематиці, про яку він написав декілька праць.

Т. Буткевич у своєму енциклопедичному довіднику розділяє реформаційні рухи на містичні, раціоналістичні та нерозвинуті. Загалом праця містить інформацію про тридцять чотири релігійні течії за основним принципом: історія, віровчення та його критика в дусі православ'я. Автор не заглиблюється в сутність справи, не подає вичерпних даних, але список перелічених рухів цікавий тим, що про більшість із них мало інформації в джерелах і вони до сьогодні залишаються невідомими та недослідженими. При цьому дослідник надає перелік джерел, у яких розміщені матеріали про об'єкти дослідження, що в майбутньому суттєво вплине на їх вивчення.

Праця М. Кальнева «Русские секты, их учение, культ и способы пропаганды» (Кальнев, 1911: 8–158) є збіркою різного роду статей на тематику протестантських рухів. Сам автор походив із родини священника Ананьївського повіту Херсонської губернії – одного із центрів поширення пізнього протестантизму. Закінчивши Київську духовну академію, він працював Херсонським єпархіальним місіонером. Результатом діяльності стали понад десять різних напрацювань із вивчення богослов'я, віровчень та методів боротьби з протестантськими рухами.

Праця вміщує більше двадцяти статей, присвячених різним протестантським напрямкам в Російській імперії. Вони поділені на містичні та раціоналістичні течії. Кожен автор був спеціалістом у релігійно-богословській темі конкретної протестантської течії та друкував статті в різних православних періодичних виданнях. Їх знайомство з тим чи іншим віросповіданням відбувалося внаслідок місіонерської діяльності. Адже переважна більшість авторів були єпархіальними місіонерами і описували той напрям протестантизму, який набув найбільшого поширення в межах підпорядкованих єпархій. Серед них дослідник штундизму та баптизму – таврійський єпархіальний місіонер Н. Бортовський (Кальнев, 1911: 107–128), адвентизму – київський єпархіальний місіонер Н. Білогорський (Кальнев, 1911: 128–150),

евангелізму – Харківський єпархіальний місіонер Д. Боголюбов (Кальнев, 1911: 91–104).

Праця елісаветградського місіонера, випускника Київської духовної академії І. Недзельницького «Штундизм, причины появления и разбор учения» (Недзельницький, 1899: 5–48) є класичним розбором віровчення як православної церкви, так і протестантських громад. Дослідник був спеціалістом у цій сфері, адже мав досвід спілкування з штундистами, про що написав декілька статей у єпархіальних відомостях. Мета автора – допомогти місцевим священникам у боротьбі з протестантами та роз'яснити хибність їхніх догматів. Головна проблематика дослідження спрямована на в'яснення причин появи нового вчення та їх наслідків, причому важливий акцент зроблено на вплив пієтизму німецьких колоній на появу протестантських ідей серед православного населення. В основу покладено доповідь священника І. Недзельницького, виголошену під час засідання місіонерів і членів Братерства святого Апостола Андрія в Одесі в присутності духовних чинів єпископського рангу.

Робота є важливим джерелом для дослідників із сфери філософсько-богословських наук, причому історики релігії можуть почерпнути в ній інформацію про причини появи протестантизму крізь призму поглядів православних ієрархів, міжконфесійні відносини, еволюцію антипротестантських заходів православного духовенства, особливості віровчень і догм.

Дослідження вищезазначених авторів далекі від об'єктивності, адже для духовної діяльності кожного їх предмет вивчення був великою насущною проблемою. Тому подібні статті – нормальна практика для церковної літератури другої половини XIX – початку XX століть, які збагачують наш історіографічний матеріал новими даними.

4. Висновки

Зародження й поширення пізньопротестантських спільнот на Херсонщині та Київщині стали причиною виникнення нового вектора в православній літературі, який ми називаємо антипротестантський. Його автори – духовні особи, які були безпосередніми свідками становлення пізнього протестантизму. Серед них випускники духовних академії, єпархіальні місіонери, викладачі духовних семінарій, кандидати, магістри та доктори богослов'я, які займалися активною антипротестантською діяльністю. Тому їх праці містять цінну історико-філософську інформацію.

Праці духовенства умовно поділені на два напрями: історичний і релігієзнавчий. Історичний – заклав підвалини проблематики та відкрив основи джерельної бази дослідження пізнього протестантизму. Він дає змогу досліднику зануритися в сутність проблеми й отримати вичерпну відповідь для подальших наукових пошуків. Релігієзнавчий напрям спрямований на охоплення інформації про всі реформаторські рухи в православній церкві, надаючи нам загальне бачення ситуації. У ньому присутнє суттєве спрощення церковного богослов'я та протестантських віровчень, їх історії та походження до рівня приходського священника, селянина та міщанина, яке дає змогу вивчити їх міжконфесійні відносини, догматику й обрядовість.

Подальші наукові розвідки допоможуть вивчити історіографічну та джерелознавчу базу українського пізнього протестантизму, його еволюцію та поширення. Це сприяє комплексному вивченню цієї проблематики дослідниками історії релігії в Україні загалом та історії протестантизму зокрема.

Література:

1. Буткевич Т. *Обзор русских сект и их толков*. Харьков : Типография Губернского Правления, 1910. 637 с.
2. Дородницын А. *Религиозно-рационалистическое движение на Юге России во 2-й половине XIX ст.* Казань : Центральная типография, 1909. 706 с.
3. Дородницын А. *Южно-русский необаптизм, известный под именем штунды*. Ставрополь-Кавказский: Типо-литография Т.М. Тимофеева, 1903. 268 с.
4. Кальнев М. *Русские сектанты, их учение, культ и способы пропаганды: братский труд членов 4 Всероссийского миссионерского съезда*. Одесса, 1911. 336 с.
5. Маргаритов С. *История русских мистических и рационалистических сект*. Симферополь : Таврическая губернская типография, 1910. 232 с.
6. Недзельницький І. *Штундизм, причины появления и разбор учения*. Санкт-Петербург : Издание книгопродавца Тузова, 1899. 247 с.
7. Рождественський А. *Южнорусский штундизм*. Санкт-Петербург : Типография Департамента Уделов, 1889. 295 с.

References:

1. Butkevich, T. (1910). *Obzor russkikh sekt i ih tolkov* [Review of Russian sects and their interpretations]. Kharkov: Tipografiya Gubernskogo Pravleniya, 637 p. [in Russian].

2. Dorodnytsyn, A. (1909). *Relyhuzno-ratsyonalystycheskoe dvyzhenye na Yuhe Rossyy vo 2-y polovynе XIX st.* [Religious-rationalist movement in the South of Russia in the 2nd half of the 19th century]. Kazan: Tsentralnaya tipografiya, 706 p. [in Russian].
2. Dorodnytsyn, A. (1903). *Yuzhno-russkyi neobaptyzm, yzvestnyi pod ymenem shtundi* [Southern russian neo-baptism, known as shtunda]. Stavropol-Kavkazskiy: typo-lytohrafiya T.M. Tymofeeva, 268 p. [in Russian].
4. Kalnev, M. (1911). *Russkie sektanty, ih uchenie, kult i sposoby propagandy: Bratskij trud chlenov 4 Vserosijskogo missionerskogo sezda* [Russian sectarians, their teaching, cult and methods of propaganda]. Odessa: 336 p. [in Russian].
5. Margaritov, S. (1910). *Istoriya russkih misticheskikh i racionalisticheskikh sekt* [History of Russian mystical and rationalistic sects]. Simferopol: Tavricheskaya gubernskaya tipografya, 232 p. [in Russian].
6. Nedzelnickij, I. (1899). *Shtundizm, prichiny poyavleniya i razbor ucheniya* [Stundism, reasons for its appearance and analysis of the doctrine] Sankt-Peterburh: Izdanie knigoprodavca Tuzova, 247 p. [in Russian].
7. Rozhdestvenskyi, A. (1889). *Yuzhnorusskyi shtundyzm* [South Russian Stundism]. Sankt-Peterburh: Tipografiya Departamenta Udelov, 295 p. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 29.11.2023
The article was received 29 November 2023